

Piotr Szukalski

Zakład Demografii, Uniwersytet Łódzki

PŁODNOŚĆ POZAMAŁŻEŃSKA W POLSCE

Widoczny w ostatnich latach wzrost udziału urodzeń pozamałżeńskich w naszym kraju sprawia, iż podjęcie badań nad problemem płodności pozamałżeńskiej staje się celowe i pożądane. Poniższy tekst przedstawia ewolucję płodności pozamałżeńskiej w Polsce poczynając od 1960 r. oraz charakterystykę demograficzną zjawiska. Bazować będziemy na danych pochodzących ze źródeł statystyki publicznej: spisów powszechnych oraz ewidencji ruchu naturalnego. Analiza porównawcza charakterystyk płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej przeprowadzona zostanie za pomocą najprostszych mierników opisujących badane zjawisko. Wykorzystane będą charakterystyki okresowe dotyczące zachowań reprodukcyjnych hipotetycznych kohort kobiet.

Główna hipoteza, którą będziemy w niniejszym tekście weryfikować mówi, iż zmiany struktur zbiorowości kobiet według wieku (falowanie demograficzne) i stanu cywilnego (wzorce warunkujące powstawanie i rozpad związków małżeńskich) odpowiadają za pewną część odnotowanego w ostatnich dekadach wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich.

Znawcy problematyki uważają, iż widoczna „od zawsze” na kontynencie europejskim, tj. w kręgu kultury chrześcijańskiej, różnica pomiędzy poziomem płodności pozamałżeńskiej i małżeńskiej ugruntowana została na przełomie XII i XIII wieku przemianami prawa kanonicznego, w myśl którego jedynie małżeństwo upoważniało do stosunków seksualnych, a co za tym idzie — do prokreacji. Dalszą, ekonomiczną konsekwencją takiego podejścia było uniemożliwienie dziedziczenia dzieciom nieślubnym majątku ich biologicznych ojców [Mulliez, 1995]. Zmiany prawne i mentalne doprowadziły do stygmatyzacji dzieci pozamałżeńskich i ich rodziców (zwłaszcza matek), będąc tym samym skutecznym środkiem kontroli prowadzącym do marginalizacji urodzeń poza zalegalizowanymi związkami. Tytułem ilustracji powyższego stwierdzenia przypomnijmy, iż na przełomie XIX i XX wieku jedynie 4–5% urodzeń w Europie było owocem niezalegalizowanych związków, choć podkreślić należy znaczne ich przestrzenne zróżnicowanie [Szulc, 1938].

Zgodnie z konwencją stosowaną przez Główny Urząd Statystyczny przez urodzenie pozamałżeńskie rozumiemy urodzenie występujące bądź przed zawarciem małżeństwa (o ile jego zawarcie nie nastąpi przed sporządzeniem aktu urodzenia), bądź po upływie 300 dni od chwili ustania lub

unieważnienia małżeństwa. Powyższa definicja oparta jest na odpowiednich przepisach „Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego” oraz „Prawa o aktach stanu cywilnego”. Wszystkie informacje dotyczą urodzeń żywych, co wynika z klasyfikacji stosowanej w publikacjach GUS.

EWOLUCJA URODZEŃ POZAMAŁŻEŃSKICH W OKRESIE POWOJENNYM

Lata powojenne charakteryzowały się powolnym zmniejszaniem wskaźnika urodzeń pozamałżeńskich od 8% w 1948 r. do poziomu niewiele wyższego od 4% na początku lat 1960. Za jedną z kluczowych przyczyn umożliwiających obniżenie wskaźnika o połowę uznać należy wprowadzenie dopuszczalności przerywania ciąży w 1956 r. oraz dalszą liberalizację przepisów dotyczących aborcji w 1959 r. [Baran, Marek, 1979]. Osiągnięty w latach 1960. udział urodzeń pozamałżeńskich był niższy niż w okresie dwudziestolecia międzywojennego (6%). W następnym ćwierćwieczu nastąpiła stabilizacja wartości współczynnika w przedziale 4–5%. Począwszy od połowy lat 1980. proporcja urodzeń pozamałżeńskich zaczęła wzrastać przy jednoczesnym zwiększaniu się (od 1993 r.) liczby dzieci nieślubnych (tabl. 1). To ostatnie zjawisko jest tym bardziej warte podkreślenia, iż wystąpiło w okresie znacznego ograniczenia płodności i spadku ogólnej liczby noworodków (w okresie dziesięciu lat o jedną trzecią).

Tym samym nastąpił wzrost znaczenia urodzeń pozamałżeńskich w procesie reprodukcji polskiego społeczeństwa. W 1998 r. wskaźnik dzietności teoretycznej osiągnął wartość 1,43, zaś przy braku płodności pozamałżeńskiej byłby niższy od 1,30. Jeśli analizować jedynie płodność małżeńską, różnica poziomu płodności pomiędzy krajami Europy Południowej o najniższej dzietności oraz pozostałymi krajami kręgu cywilizacji zachodniej zanika — a przynajmniej znacząco się zmniejsza. Przewaga państw Europy Zachodniej i Północnej w dziedzinie reprodukcji opada na płodności pozamałżeńskiej, co podnosi jej znaczenie.

Począwszy od drugiej połowy lat 1980. obserwujemy początkowo stabilizację, a następnie wzrost bezwzględnej liczby urodzeń pozamałżeńskich, pomimo zmniejszającej się liczby urodzeń ogółem¹. W rezultacie, liczba nieślubnych dzieci powróciła do wielkości z drugiej połowy lat 1950. W całym okresie powojennym w Polsce urodziło się ogółem ponad 1,8 mln dzieci pozamałżeńskich.

¹ Analizie ewolucji urodzeń pozamałżeńskich w ostatnich latach poświęcony jest tekst P. Szukalskiego (1999).

Tablica 1. Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce w latach 1948–1998

Extra-marital births in Poland, 1948–1998

Rok Year	Urodzenia pozamałżeńskie <i>Extra-marital births</i>	Udział urodzeń pozamałżeńskich (%) <i>Extra-marital births per 100 births</i>		
		Polska <i>Poland</i>	Miasta <i>Urban areas</i>	Wieś <i>Rural areas</i>
1948	54453	7,7	8,7	7,2
1950	58197	7,6	8,3	7,2
1955	50352	6,3	6,9	5,9
1960	29828	4,5	5,2	3,9
1965	24354	4,5	5,4	3,8
1970	27240	5,0	5,7	4,4
1975	30507	4,7	5,2	4,3
1980	32786	4,7	5,2	4,2
1985	33822	5,0	6,0	3,7
1990	33765	6,2	7,8	4,4
1991	36169	6,6	8,4	4,6
1992	36916	7,2	7,8	4,9
1993	40392	8,2	9,2	5,6
1994	43206	9,0	11,5	6,1
1995	41003	9,5	12,0	6,5
1996	43548	10,2	12,8	7,8
1997	45286	11,0	13,7	7,8
1998	45696	11,6	14,3	8,3

Źródło: Roczniki Demograficzne, GUS.

Source: *Statistical Yearbooks of Demography*, CSO.

NATEŻENIE PŁODNOŚCI POZAMAŁŻEŃSKIEJ

Analizując zmiany poziomu płodności pozamałżeńskiej w porównaniu ze zmianami płodności małżeńskiej wyodrębniono dwie subpopulacje: kobiet niezamężnych i zamężnych (tabl. 2, 3). Jako wyjściowe struktury kobiet według stanu cywilnego pozwalające na dokonanie stosownych przeliczeń zastosowano wielkości pochodzące ze spisów powszechnych z lat 1960, 1970, 1978, 1988 oraz z mikrospisu z 1995 r.²

Płodność pozamałżeńska w poszczególnych grupach wieku odznaczała się znaczną zmiennością w badanym okresie. W pierwszym dwudziestolecu widoczne jest zmniejszanie się płodności, następnie po 1978 r. powolne zwiększanie się.

² Ponieważ dane dotyczące płodności kobiet w poszczególnych grupach wieku dla roku 1978 nie zostały opublikowane (nie ukazał się wówczas ani Rocznik Demograficzny, ani Rocznik Statystyczny Województw, zaś Rocznik Statystyczny nie zawiera na tyle szczegółowych danych) połączono strukturę stanu cywilnego z 1978 roku z informacjami o urodzeniach pozamałżeńskich i małżeńskich z roku 1979.

Tablica 2. Urodzenia w Polsce na 10 000 niezamężnych kobiet według wieku
Births per 10,000 unmarried women at specified ages

Rok Year	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49
Polska Poland						
1960	56	211	323	256	148	20
1970	52	156	205	186	118	17
1978*	56	157	235	219	108	14
1988	58	155	250	243	143	20
1995	75	188	240	229	156	22
Miasto Urban areas						
1988	60	154	271	264	149	20
1995	79	186	248	231	150	20
Wieś Rural areas						
1988	56	158	216	208	138	23
1995	70	191	226	220	179	28

* Struktura wg stanu cywilnego z 1978, urodzenia z 1979.

Structure by marital status — 1978, births — 1979.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych, 1998, s. 230-231; 1989, s. 84, 91; 1979, s. 150; 1981, s. 39; 1946-1966, s. 63, 417, GUS.

Source: own calculations based on Statistical Yearbooks of Demography, 1998, p. 230-231; 1989, p. 84, 91; 1979, p. 150; 1981, p. 39; 1946-1966, p. 63, 417, CSO.

szanie się jej poziomowi. W efekcie w 1995 r., w połowie grup wieku kobiety niezamężne wydawały na świat dzieci częściej niż trzydzieści pięć lat wcześniej. Stwierdzenie to nie dotyczy przedziału wieku 25-34 lat, tj. wieku najwyższej płodności tej subpopulacji kobiet. Ponieważ zmiany natężenia płodności pozamałżeńskiej były różnokierunkowe i w poszczególnych grupach wieku w pewnym stopniu się kompensowały, można przypuszczać, iż przyrost wartości wskaźnika jest wynikiem zmian strukturalnych. Można w tym miejscu wyróżnić kilka odrębnych czynników, które w badanym okresie oddziaływały na znaczną labilność wskaźnika urodzeń pozamałżeńskich:

1. Zmiany struktury ludności według stanu cywilnego,
2. Wyższe i niższe demograficzne powodujące znaczne różnice liczebności poszczególnych grup wieku rozrodczego,
3. Ograniczanie płodności przejawiające się zmniejszaniem się proporcji urodzeń wyższej kolejności.

Założmy, iż wskaźnik płodności pozamałżeńskiej zależy jedynie od trzech czynników: struktury kobiet według wieku, stanu cywilnego oraz skłonności do wydawania na świat dzieci nieślubnych. Aby wyeliminować pierwszy czynnik, można skorzystać ze standaryzacji. W tym celu posłużyłem się strukturą zbiorowości kobiet według wieku z roku 1960. Wówczas zmiany poziomu urodzeń pozamałżeńskich można uważać za wynik oddziaływania dwóch pozostałych czynników. Obniżanie się skłonności do zawierania małżeństw

Tablica 3. Urodzenia na 10 000 zamężnych kobiet według wieku
Births per 10,000 married women at specified ages

Rok Year	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49
<i>Polska Poland</i>						
1960	4985	3368	1965	1149	651	133
1970	5493	2955	1543	806	403	71
1978*	5772	3218	1625	812	318	46
1988	6260	3221	1558	689	279	41
1995	4618	2448	1302	607	254	34
<i>Miasto Urban areas</i>						
1988	5886	2841	1388	601	226	31
1995	4329	2120	1166	529	212	28
<i>Wieś Rural areas</i>						
1988	6462	3711	1831	865	395	60
1995	5035	2882	1507	738	334	47

* Struktura wg stanu cywilnego z 1978, urodzenia z 1979.

Structure by marital status — 1978, births — 1979.

Źródło: jak w tablicy 2.

Source: see Table 2.

oraz częste rozwody i owdowienia zwiększają populację narażoną na ryzyko urodzenia nieślubnego dziecka [Laslett, 1978]. Z kolei ostatni czynnik jest w mej opinii pewnym konstruktem teoretycznym, obejmującym wpływ rzeczywistej „gotowości” urodzenia pozamałżeńskiego dziecka oraz urodzenia wynikające z przymusu ekonomicznego (brak środków na zawarcie legalnego związku) czy prawnego (zniesienie aborcji). „Nieokreśloność” wprowadzonego powyżej czynnika jest raczej jego zaletą niż wadą zważywszy na złożoność przyczyn społecznych, ekonomicznych i psychologicznych warunkujących decyzje o urodzeniu dziecka pozamałżeńskiego [Muñoz-Perez, 1991a, b; van de Kaa, 1987].

Obliczone dla poszczególnych lat wskaźniki płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej wskazują, iż w latach 1960–1995 wzrost wskaźnika nie był aż tak znaczny, jak wynikałoby to z porównania danych „surowych”. Udział urodzeń pozamałżeńskich w 1995 r. wynosiłby bowiem 8,7% (wartości rzeczywiste odpowiednio 9,5%), podczas gdy wartość wskaźnika dla 1960 r. równa była 4,5%. Zatem zmiana struktury populacji kobiet według wieku odpowiada za prawie 10% wzrost wskaźnika urodzeń pozamałżeńskich. Gdybyśmy dodatkowo pozostawili niezmienną strukturę według stanu cywilnego z 1960 r., to przy przyjęciu natężenia płodności z 1995 r. otrzymalibyśmy wskaźnik równy 6,3%. Pozwala to stwierdzić, iż w rzeczywistości zmiany szeroko rozumianej skłonności do wydawania na świat dzieci nieślubnych spowodowały wzrost wartości wskaźnika o około 50%. Z drugiej

strony pod wpływem zmian związanych z przekształceniami wzorców tworzenia i rozpadu związków małżeńskich przy założeniu płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej z 1960 r. udział urodzeń nieślubnych podniósłby się o prawie jedną trzecią (z 4,5% na 5,8%)³.

Z przedstawionych uwag wynika, iż znacznie większy był wpływ czynnika związanego ze zmianą skłonności do urodzeń pozamałżeńskich niż poszczególnych czynników demograficznych. Jednak pamiętać należy o niejednoznaczności tego pojęcia. Tym samym można wdać się w polemikę z autorami, wedle których jedyną przyczyną wzrostu udziału urodzeń pozamałżeńskich jest degrengolada moralna [np. Czachorowski, 1999]. Na marginesie warto przypomnieć opinie badaczy amerykańskich, którzy szacują, iż około 60% wzrostu płodności pozamałżeńskiej w USA w ostatnim ćwierćwieczu tłumaczyć można zmniejszaniem się gotowości do zawierania małżeństw (odraczaniem momentu zawarcia zalegalizowanego związku, rezygnacją z legalizacji związku i wzrostem liczby osób żyjących poza związkami), dalsze 24% wzrostu można przypisać zmniejszaniu się korzystania z aborcji, dopiero pozostała część wynika ze zmian czysto światopoglądowych [Smith i in., 1996].

Inną przyczyną wzrostu udziału urodzeń pozamałżeńskich jest kurczenie się różnicy pomiędzy płodnością kobiet zamężnych i niezamężnych (w publikowanych wynikach NSP'88 znaleźć można kohorty związków, w których wyższa płodność występuje w tych nieformalnych (zob. tabl. 18 [GUS, 1992])). Z drugiej strony szacunki dokonane przez J. Paradysza (1990, s. 101–110) wskazują, iż np. w generacjach 1941–1945 dzietność kobiet zamężnych była co najmniej dwa i pół raza wyższa od dzietności kobiet, które do 50 roku życia nie zawarły związku małżeńskiego. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, iż zmniejszanie się różnicy pomiędzy natężeniem płodności małżeńskiej a pozamałżeńskiej wynika przede wszystkim z obniżania się skłonności mężczyzn do wydawania na świat dzieci.

Chociaż dostępne dane nie umożliwiają dokonania pełnego porównania, zauważyć można, iż wyższą płodnością pozamałżeńską odznaczają się obszary miejskie (dostępne dane potwierdzają, iż było tak również w okresie międzywojennym oraz na obszarach Królestwa Polskiego w końcu wieku XIX [*Małżeństwa...*, 1937; *Dwiżenie...*, 1892]). Nie dotyczy to tylko panien, rozwódek i wdów w wieku 20–24 lat oraz powyżej 40 lat. Decydujące znaczenie dla kształtowania się różnicy między proporcjami urodzeń dzieci nieślubnych w mieście i na wsi ma fakt, iż kobiety niezamężne zdecydowanie częściej rodzą dzieci w miastach w wieku najwyższej płodności. Najprawdopodobniej jest to rezultatem wyższej skuteczności mechanizmów kontrolnych panują-

³ Dla pozostałych lat dane prezentują się następująco: standaryzowany (struktura według wieku z 1960 r.) wskaźnik urodzeń pozamałżeńskich 1970 — 4,3%, 1978 — 4,4%, 1988 — 5,4%; standaryzowany wskaźnik przy założeniu stałej struktury wg stanu cywilnego z roku 1960 wynosił: 1970 — 4,1%, 1978 — 4%, 1988 — 5,3%.

70-
n-
ie

1a
 1b
 1c
 1d
 1e
 1f
 1g

URODZENIA POZAMAŁŻEŃSKIE A WIEK MATKI

W ścisłym związku z natężeniem płodności pozamałżeńskiej pozostają proporcje urodzeń dzieci nieślubnych według wieku matek (por. tabl. 4). W potocznej opinii urodzenie pozamałżeńskie jest czymś, co ma prawo „się przytrafić” kobiecie nie posiadającej odpowiedniego doświadczenia, tj. kobiecie młodej. Rzeczywiście, urodzenia nieślubne stanowią większość urodzeń wśród kobiet bardzo młodych, mających mniej aniżeli 20 lat (w miastach jest to prawie połowa). Wraz ze wzrostem wieku rodzących matek spodziewać się można stałego obniżania poziomu tego wskaźnika. Tymczasem proporcja urodzeń pozamałżeńskich w całym analizowanym okresie osiągała swe minimum wśród matek w wieku 25–29 lat (z wyjątkiem wsi w 1960 r.), następnie zaś rosła. Ów wzrost prawdopodobnie wynika przede wszystkim z ogólnego ograniczenia płodności w starszym wieku, jaki miał w Polsce miejsce w ostatnim czterdziestoleciu. Przyczynami o mniejszej wadze są co-

Tablica 4. Udział urodzeń pozamałżeńskich wśród urodzeń matek w danym wieku (%)

Extra-marital births as proportion of all births at specified ages (%)

Rok Year	19 i mniej 19 and less	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45+ 45 and more
Polska Poland							
1960	11,4	4,3	3,5	3,6	4,1	4,5	2,9
1970	16,7	4,5	2,6	2,9	3,8	4,4	4,8
1980	16,9	4,4	3,0	3,9	4,8	5,2	4,3
1988	19,2	4,5	3,6	5,5	7,9	9,0	10,0
1997	38,7	11,5	5,6	6,7	9,8	13,0	13,1
Miasto Urban areas							
1960	12,6	4,6	3,9	4,9	5,7	6,8	2,3
1970	18,8	4,8	3,1	3,9	5,8	7,6	7,2
1980	18,8	4,5	3,5	5,0	7,8	8,1	10,5
1988	23,0	5,5	4,5	7,0	10,5	12,5	15,3
1997	44,9	14,7	7,1	8,5	13,0	17,2	17,4
Wieś Rural areas							
1960	10,3	4,1	3,2	2,9	3,2	3,6	3,0
1970	15,0	4,3	2,2	2,2	2,7	3,1	4,1
1988	14,8	3,5	2,4	3,3	4,2	5,1	4,8
1997	30,7	8,2	3,8	4,5	6,0	7,7	8,7

* Jedynie miasta powyżej 100 000 mieszkańców.

Only cities with population above 100,000 habitants.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych, 1989 s. 91; 1989; 1998, s. 230–231; 1981, s. 117–121; 1971, s. 122, 125, 128; 1946–1966, s. 386–388, 417, GUS.

Source: own calculations based on Statistical Yearbooks of Demography, 1989 p. 91; 1989; 1998, p. 230–231; 1981, p. 117–121; 1971, p. 122, 125, 128; 1946–1966, p. 386–388, 417, CSO.

raz mniejsze szanse starszych kobiet na zawarcie związku małżeńskiego, jak i coraz częstsze wiązanie się z mężczyznami, którzy z różnych względów nie mogą założyć nowych rodzin. Jedną z potencjalnych hipotez mogących służyć wyjaśnieniu utrwalenia się (w ostatnich latach) tej zależności jest uznanie, iż wynika ona z niskiego poziomu wiedzy antykoncepcyjnej starszych kobiet, pochodzących z generacji, dla których jedynym znanym środkiem zaradczym była aborcja (od kilku lat w naszym kraju zakazana). Inna hipoteza, powołująca się na doświadczenia krajów rozwiniętych, w których upowszechnianie się rozwodów prowadzi do wzrostu liczebności kobiet stanu wolnego w wieku trzydzieści lat i więcej, wskazuje na zwiększającą się wagę rozwódek w średnim wieku dla kształtowania płodności pozamałżeńskiej⁴.

⁴ Niestety z wyjątkiem tekstu M. Kuciarskiej-Ciesielskiej (1988) nie natrafiłem w polskiej literaturze przedmiotu na dane informujące o wpływie stanu cywilnego na urodzenia nieślubne, co nie pozwala na weryfikację powyższej hipotezy.

Zwraca uwagę fakt, iż w każdej grupie wieku wskaźniki dotyczące wsi są niższe od wskaźników dotyczących kobiet w miastach, przy czym różnice narastają wraz z wiekiem matek oraz upływem czasu kalendarzowego. Nie dziwi to, zważywszy na zwiększający się wraz z upływem czasu rozstęp pomiędzy proporcją urodzeń pozamażeńskich w miastach i na wsi.

Obserwowany w ostatniej dekadzie wzrost proporcji urodzeń pozamażeńskich wśród nastolatek (blisko 40% wszystkich urodzeń kobiet mających mniej niż 20 lat) świadczy, iż w wiek rozrodczy wchodzi kobiety z generacji, dla których nieślubne dziecko nie jest już powodem do zawierania związku małżeńskiego za wszelką cenę, czy czymś hańbiącym. Tendencja ta świadczy również w sposób pośredni o zmianie stosunku otoczenia społecznego — rodziców, rodziny, znajomych — do kwestii nieślubnego potomstwa, a także o zmniejszającej się sile dotychczas stosowanych mechanizmów kontrolujących i korygujących zachowania w sferze rozrodczości.

Wspomniane powyżej różnice między kalendarzami płodności pozamażeńskiej i małżeńskiej wiążą się bezpośrednio z rozkładem urodzeń nieślubnych według wieku kobiet rodzących (tabl. 5 i 6). Odmienność rozkładu urodzeń małżeńskich i pozamażeńskich według wieku kobiet wynika przede wszystkim z odmiennego kalendarza płodności. Związane jest to z faktem, iż potomstwo legalne pojawić się może z definicji dopiero po ślubie swych rodziców, stąd ważnym czynnikiem jest wiek zawierania związków małżeńskich. Największa różnica w obydwu rozkładach pojawia się w przypadku matek bardzo młodych. Nastolatki odpowiadają bowiem tylko za kilka procent urodzeń małżeńskich oraz czwartą-piątą część urodzeń pozamażeńskich. Zastanawia fakt, iż w trakcie ostatnich dwóch dekad zmniejsza się udział urodzeń małżeńskich nastoletnich matek, podczas gdy rośnie udział urodzeń wśród matek niezamężnych. Ponadto w ostatnich latach obserwujemy wzrost liczebny tej grupy wieku, wynikający z osiągnięcia wieku rozrodczego przez kolejne roczniki wyżu demograficznego przełomu lat 1970. i 1980. W całym analizowanym okresie urodzenia nieślubne kobiet młodych i bardzo młodych stanowiły zdecydowaną większość wszystkich urodzeń pozamażeńskich (od 50 do 70%).

URODZENIA POZAMAŻEŃSKIE A KOLEJNOŚĆ URODZEŃ

Kolejną charakterystyką, jaką chciałbym przedstawić, jest związek między rangą (kolejnością) urodzenia a udziałem urodzeń pozamażeńskich. Odpowiednie dane poczynawszy od 1970 r. przedstawione są w tablicy 7.

Zgodnie z oczekiwaniami, wynikającymi z relacji pomiędzy wiekiem matki a proporcją urodzeń dzieci nieślubnych, należy się spodziewać, iż najwyższy udział tego typu urodzeń dotyczyć będzie pierwszej kolejności. Powyższa konstatacja jest zgodna z rzeczywistością, albowiem wśród urodzeń pierwszych najczęściej występują urodzenia pozamażeńskie. Następnie proporcja

Tablica 5. Rozkład urodzeń pozamałżeńskich według wieku matki (urodzenia pozamałżeńskie ogółem = 100%)

Distribution of extra-marital births by mother's age (%)

Rok Year	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49
Polska Poland						
1960	17,2	33,5	22,9	15,1	8,8	2,5
1970	31,2	39,8	12,0	8,6	5,9	2,2
1980	22,8	39,4	20,9	11,3	3,9	1,2
1988	23,3	28,2	19,7	17,1	9,6	2,2
1995	28,1	34,4	15,0	10,9	8,8	2,8
Miasto Urban areas						
1970	30,3	38,6	13,1	9,5	6,1	2,2
1980	18,9	34,6	24,9	14,5	5,5	1,2
1988	21,9	25,6	20,2	19,0	10,9	2,3
1995	27,3	33,1	15,3	11,6	9,6	3,0
Wieś Rural areas						
1970	32,1	41,1	10,8	7,6	5,6	2,4
1988	26,0	33,8	18,7	12,9	6,8	1,8
1995	29,7	37,1	14,4	9,2	7,1	2,4

* Tylko miasta pow. 100 000 mieszkańców.

Only cities with population above 100,000 inhabitants.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych, 1989, s. 91; 1998, s. 230-231; 1981, s. 117-121; 1971, s. 122, 125, 128; 1946-1966, s. 386-388, 417, GUS.

Source: own calculations based on Statistical Yearbooks of Demography, 1989, p. 91; 1998, p. 230-231; 1981, p. 117-121; 1971, p. 122, 125, 128; 1946-1966, p. 386-388, 417, CSO.

urodzeń pozamałżeńskich maleje, w przypadku dzieci drugiej i trzeciej kolejności osiągając wartości minimalne, po czym wbrew oczekiwaniom zaczyna wzrastać. Ów wzrost występował w całym analizowanym okresie, a jego tempo znacząco się zwiększało. W rezultacie, o ile jeszcze w 1970 r. urodzenia pozamałżeńskie kolejności szóstej i dalszej występowały relatywnie prawie trzykrotnie rzadziej aniżeli pierwszej kolejności, o tyle w 1995 r. różnica ta była już tylko dwukrotna. Wspomniana ewolucja dokonała się głównie pod wpływem przemian dotyczących zarówno proporcji urodzeń pozamałżeńskich, jak i częstości wydawania na świat potomstwa wyższej kolejności. Dotyczy to szczególnie ludności wiejskiej.

PODSUMOWANIE

Opisując ewolucję płodności pozamałżeńskiej w Polsce wyróżnić możemy trzy okresy: pierwszy obejmujący kilkanaście powojennych lat, w których początkowo stosunkowo wysoka proporcja urodzeń nieślubnych malała, drugi — ćwierćwiecze, w ramach którego udział urodzeń pozamałżeńskich kształ-

Tablica 6. Rozkład urodzeń małżeńskich według wieku matki (urodzenia małżeńskie ogółem = 100%)

Distribution of marital births by mother's age (in %)

Rok Year	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49
<i>Polska Poland</i>						
1960	6,1	33,6	29,4	18,5	9,6	2,6
1970	8,1	43,5	23,2	14,8	7,7	2,6
1980	6,1	42,9	32,7	12,9	4,1	1,3
1988	6,0	36,0	32,1	17,7	6,8	1,3
1995	5,9	36,3	30,3	16,8	8,6	2,1
<i>Miasto Urban areas</i>						
1988	5,7	33,6	32,9	19,5	7,1	1,2
1995	5,7	34,5	31,0	17,5	9,0	2,2
<i>Wieś Rural areas</i>						
1988	6,3	38,8	31,3	15,8	6,5	1,4
1995	6,2	38,3	29,6	16,0	8,0	1,9

Źródło: jak w tablicy 5.

Source: see Table 5.

towniał się na stabilnym, niskim poziomie (od 4 do 5%), wreszcie trzeci okres obejmujący ostatnie 10-12 lat, w którym proporcja tych urodzeń wzrosła ponad dwukrotnie. Odwołując się do formułowanych wyjaśnień odnośnie do przemian w zakresie urodzeń pozamałżeńskich w powojennej Europie pokusić się możemy o wyjaśnienie wyodrębnionych trzech faz. Badacze przedmiotu uznają, iż przemiany urodzeń pozamałżeńskich związane były z występowaniem trzech następujących po sobie faz (etapów) [Muñoz-Perez, 1991b, s. 1239-1240]⁵:

1. Wzrostu częstości poczęć przedmałżeńskich spowodowanego upowszechnieniem się stosunków seksualnych pomiędzy osobami młodymi. W sytuacji, gdy brzemiennność partnerki prowadziła do zawierania „naprawczego małżeństwa”, skutkowało to obniżeniem częstości wydawania na świat dzieci nieślubnych.

2. Zmniejszenie częstości poczęć przedmałżeńskich w rezultacie łącznego oddziaływania dostępności skutecznych środków antykoncepcyjnych oraz malejącego zainteresowania instytucją małżeństwa, co wiązało się z relatywnym wzrostem częstości występowania urodzeń pozamałżeńskich.

3. Upowszechnienie dostępności metod kontrolowania płodności powodujące, iż urodzenia pozamałżeńskie pojawiają się przede wszystkim w związkach kohabitacyjnych jako urodzenia pożądane (ułatwieniem opanowania

⁵ Zwróćmy w tym miejscu na podobieństwo tej sekwencji do sekwencji występującej w przypadku zmian płodności nastolatek [Wróblewska, 1999].

Tablica 7. Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce a kolejność urodzeń (jako % urodzeń danej kolejności)

Extra-marital births by order (as % of given births order)

Rok Year	Ogółem Total	1	2	3	4	5	6+
Polska Poland							
1970	5,0	8,5	2,2	2,1	2,4	2,4	2,9
1980	4,7	8,1	2,3	2,5	3,0	3,5	3,8
1988	5,8	9,6	3,1	3,3	4,2	4,8	5,2
1997	11,0	16,0	6,6	6,9	7,6	8,7	8,9
Miasta Urban areas							
1980	5,2	7,9	2,5	3,4	5,2	7,1	8,9
1988	7,2	10,7	3,9	4,9	7,4	9,5	10,8
1997	13,7	18,0	8,3	10,3	12,5	15,9	17,1
Wieś Rural areas							
1980	4,2	8,4	1,9	1,6	1,8	2,1	2,4
1988	4,1	7,9	2,0	1,8	2,1	2,5	3,3
1997	7,8	13,1	4,6	4,0	4,4	4,9	5,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, 1971, s.162, 122; 1981, s. 98, 106, 109, 112; 1989, s. 92, 67–68; 1998, s. 221, 224, 227, 232.

Source: own calculations based on Statistical Yearbooks of Demography, 1971, p. 162, 122; 1981, p. 98, 106, 109, 112; 1989, p. 92, 67–68; 1998, p. 221, 224, 227, 232; CSO.

praktyk antykoncepcyjnych w związkach nieformalnych jest ich stałość w czasie).

W warunkach polskich faza pierwsza wyjaśniałaby częściowo pierwszy z wyróżnionych okresów (przy czym pamiętać musimy, iż początkowy wysoki poziom urodzeń nieślubnych był w stosunkach ludnościowych jeszcze jedną konsekwencją zakłóceń spowodowanych drugą wojną światową) i całkowicie okres drugi. Odpowiednikiem drugiej fazy byłaby pierwsza część okresu trzeciego. W naszych realiach drugą część okresu trzeciego należy kojarzyć raczej z występowaniem trzeciej fazy.

Ewolucja poziomu urodzeń pozamałżeńskich w Polsce podążała — najwyżej z kilku- czy raczej kilkunastoletnim opóźnieniem — śladem ewolucji zjawiska typowej dla reszty Europy. Jak stwierdziliśmy, około połowy wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich, jaki miał miejsce w latach 1960–1995, wynikało z przekształceń struktury wieku oraz struktury według stanu cywilnego populacji kobiet w wieku prokreacyjnym. Szczególnie ten drugi czynnik odgrywał dużą rolę. Niestety w polskiej literaturze niewiele jest informacji o urodzeniach pozamałżeńskich według stanu cywilnego matki (wyjątek stanowi wspomniana już praca M. Kuciarskiej-Ciesielskiej, 1988). Możemy jedynie przypuszczać, iż w naszym kraju zmniejsza się znaczenie dzieci rodzonych przez panny, rośnie natomiast waga potomstwa kobiet rozwiedzionych. W Szwajcarii, gdzie zaobserwowano taką właśnie ewolucję,

udział
1970–1
wszyst
dziesięt
Sąd
nika z
może z
widze
kształ
tyczy
i ich p
im w
szy u
[Oestu
powy
W tr:
małż
dla i
w la
zaś
N
udzi
taki
wać
mał
pejs

żeń
spi
prz
ne
dz
pr
wi
ze
ev
rc
ze
sl
„l
b
n
(

udział kobiet rozwiedzionych wśród niezamężnych matek wzrósł w latach 1970–1997 z 5,7% do 14,7% [Bundesamt ..., 1998]. Działo się tak przede wszystkim wskutek względnego wzrostu tej subpopulacji w ostatnim trzydziestolecu — kosztem panien (udział wdów pozostał stały na poziomie 1%).

Sądzę, iż informacja, że połowa wzrostu udziału urodzeń nieślubnych wynika z rzeczywistych zmian poziomu płodności pozamałżeńskiej, wzbudzić może zainteresowanie. Ze społecznego punktu widzenia — zwłaszcza z punktu widzenia interesów rodzących się dzieci — bardzo ważna jest kwestia przekształcania się urodzeń pozamałżeńskich w „przedmałżeńskie”. Problem dotyczy relacji między matkami dzieci pozamałżeńskich (już po ich urodzeniu) i ich partnerami — ojcami dzieci. Dostępne dane wskazują, iż np. w Austrii im w danym landzie wyższy wskaźnik urodzeń pozamałżeńskich, tym wyższy udział nowo zawieranych małżeństw posiadających już wspólne dzieci [Oesterreiches ..., 1998]. Również w Polsce podobna zależność istnieje, choć powyższą opinię opieram na szeregu nie przestrzennym, ale czasowym. W trakcie ostatniego półwiecza zwiększa się bowiem proporcja zawieranych małżeństw, posiadających w chwili ślubu już narodzone pierwsze dziecko: dla małżeństw zawartych w dekadzie lat 1950. udział ten wynosił 5,4%, w latach 1960. — 6,0%, w latach 1970. — 8,3%, w latach 1980. — 10,5%, zaś dla lat 1990–1993 wartość ta wynosiła już 13,5% [Poleszczuk, 1996].

Najprawdopodobniej w przyszłości czeka nas dalsze zwiększanie się udziału urodzeń pozamałżeńskich jako rezultat zwiększonej akceptowalności takiego właśnie wzorca aktywności prokreacyjnej. W efekcie należy oczekiwać powolnego zmniejszania się różnicy w poziomie i charakterze płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej, co obserwowane jest już w wielu krajach europejskich.

Na zakończenie można wyrazić nadzieję, iż ewolucja urodzeń pozamałżeńskich w najbliższej przyszłości nie zaskoczy nas nieoczekiwanym przyspieszeniem, stawiając nierozwiązywalne lub trudno rozwiązywalne zadania przed osobami odpowiedzialnymi za tworzenie i wdrażanie polityki społecznej kraju. W opinii znawców zagadnienia rozwój sytuacji zdaje się potwierdzać przypuszczenia odnośnie do coraz powszechniejszego występowania przed- i pozamałżeńskiej kohabitacji, skłonności do opóźniania momentu zawierania związków małżeńskich oraz oddzielnego traktowania seksu, małżeństwa i prokreacji [Gołata, 1995]. Znamienne — zwłaszcza dla przyszłej ewolucji — są w tym zakresie opinie młodzieży, świadczące o postępującym rozluźnianiu związków pomiędzy decyzjami w sferze seksu a decyzjami małżeńskimi [Wróblewska, 1998]. Dlatego należy o urodzeniach pozamałżeńskich i innych zmianach zachowań demograficznych mówić głośno, gdyż „tempo dyfuzji innowacji (w zakresie zachowań demograficznych), które nie były poddane publicznej, etycznej debacie, wydaje się być znacznie wyższe niż tempo rozprzestrzeniania się innowacji, które były szeroko dyskutowane” (De Feijter, cyt. za [van de Kaa, 1997]).

BIBLIOGRAFIA

- Baran E., Marek Z., 1979, *Poronienia, dziecięciobójstwa i urodzenia pozamatżeńskie*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii”, t. 29, nr 4.
- Bundesamt für Statistik, 1998, *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1999*, Verlag NZZ, Zurich.
- Czachorowski M., 1999, *Wiek rewolucji seksualnej*, Ad Astra, Warszawa.
- Dziwienie nasilenia w dziesięci gubierniach Carstwa Polskiego za 1889 god, 1892, „Trudy Warszawskowo Statisticheskowo Komiteta”, wypusk VIII, Warszawa.
- Dziennosc kobiet w Polsce, NSP'88, 1992, GUS, Warszawa.
- Gołata E., 1995, *Płodność i małżeńskość w Polsce w okresie transformacji społeczno-gospodarczej*, „Studia Demograficzne”, nr 3(121).
- Kuciarska-Ciesielska M., 1988, *Urodzenia pozamatżeńskie*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 5.
- Laslett P., 1978, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Małżeństwa, urodzenia i zgony 1929, 1930, „Statystyka Polska”, seria C, z. 45, GUS, 1937.
- Mulliez J., 1995, *Desygnacja ojca*, [w:] Delumeau J., Roche D. (red.), *Historia ojców i ojcostwa*, Volumen WSiP, Warszawa.
- Muñoz-Perez F., 1991a, *Les naissance hors mariage et les conceptions prenuptiales en Espagne depuis 1975: I. Une period de profonds changements*, „Population”, nr 4.
- Muñoz-Perez F., 1991b, *Les naissance hors mariage et les conceptions prenuptiales en Espagne depuis 1975: II. Diversite et evolution regionale*, „Population”, nr 5.
- Oesterreiches Statistisches Zentralamt, 1998, *Statistisches Jahrbuch*, Wien.
- Paradysz J., 1990, *Reprodukcja ludności w Polsce. Studium metodologiczno-poznawcze*, „Monografie i Opracowania”, nr 312, ISiD SGPiS, Warszawa.
- Poleszczuk J., 1996, *Niedokończona modernizacja czyli polski model „rewolucji seksualnej”*, [w:] Marody M. (red.), *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, ISS UW, Warszawa.
- Roczniki Demograficzne, GUS, różne lata.
- Smith H.L., Morgan P.S., Koropeczyj-Cox T., 1996, *A Decomposition of Trends in the Nonmarital Fertility Ratios of Blacks and Whites in the United States, 1960–1992*, „Demography”, vol. 33, nr 2.
- Szukalski P., 1999, *Urodzenia pozamatżeńskie w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 10.
- Szulc S., 1938, *Ruch naturalny ludności*, [w:] Reyman E.J. (red.), *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3, Wyd. Instytutu Społecznego, Warszawa.
- van de Kaa D.J., 1987, *Europe's Second Demographic Transition*, „Population Bulletin”, vol. 42.
- van de Kaa D.J., 1997, *Options and Sequences Europe's Demographic Patterns*, Nethur-Demography Paper, no. 39, The Hague.
- Wróblewska W., 1991, *Nastoletnie matki w Polsce — studium demograficzne na podstawie badania „Ankieta młodych matek” z 1988 r.*, „Monografie i Opracowania”, nr 340, ISiD SGH, Warszawa.
- Wróblewska W., 1998, *Nastoletni Polacy wobec seksualności*, SGH, Warszawa.
- Wróblewska W., 1999, *Przemiany płodności nastolatek*, [w:] Kotowska I.E. (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, „Monografie i Opracowania”, nr 461, SGH, Warszawa.

During the last decade both the number and share of out-of-wedlock births have been steadily increasing in Poland. In the paper, changes in extra-marital fertility since 1960 are analysed and confronted with trends in marital fertility. The data from the current registration and from population censuses have been used for the analysis. Distributions of extra-marital births by age of mother and by parity have been related to changes in the age composition of women and their distribution by marital status. This leads to the following findings:

— around one third of the increase in the extra-marital births can be attributed to shifts in the women composition by marital status,

— nearly 50 per cent of that increase can be explained by changes in habits — the increasing propensity to bear a child outside of marriage.